

Dreyfus Davası'nın Osmanlı Devleti'ndeki Yansımaları

Ahmet Köksal*

Özet

Hukuk tarihi açısından kayda değer bir yere sahip olan “Dreyfus Davası”, Fransa’da Yahudi asıllı bir subay olan Alfred Dreyfus’un Almanlara casusluk yaptığı iddiasıyla başlamıştır. Dreyfus, 1894 yılında delillerin yetersizliği ve yargılamadaki sorunlara rağmen vatana ihanet suçuyla mahkûm olmuştur. Çok geçmeden Almanlara bilgi sızdıran kişinin Easterhazy isimli bir başka Fransız subayı olduğu anlaşılmış, Dreyfus’un yakın çevresinin çabaları ve tepkiler neticesinde yeniden yargılama yapılmış ancak Easterhazy oy birliği ile beraat ettirilmiştir. Davanın unutulmaya yüz tuttuğu süreçte Emile Zola’nın “Suçluyorum” başlığıyla yayımlanan ve Fransız Cumhurbaşkanına hitaben yazdığı açık mektup büyük yankı uyandırmıştır. Zola mektubunda Fransız Genelkurmayını hukuku çiğnemek ve kamuoyunu yanıltmakla itham etmiş, bazı politikacılar ve aydınlar kendisine destek bildirileri yayınlamışlardır. Ancak Zola da orduya hakareten mahkûm edilmiş sonrasında İngiltere’ye kaçmak zorunda kalmıştır. 1898 yılına gelindiğinde Fransız Genelkurmayındaki görev değişimlerinin ardından soruşturmanın sağlıklı bir şekilde yürütülmediği, bazı belgelerin de sahte olduğu açıklaması yapılmıştır. Nitekim Easterhazy yeni sorgulamada suçunu itiraf etmiş ve sahte belgeleri üreten Henry de çok geçmeden yaşamına son vermiştir. Beraat kararının bir türlü alınmadığı dava, ancak 1906 yılında Dreyfus lehine sonuçlanmıştır. Dreyfus Davası, Avusturyalı Yahudi gazeteci Theodor Herzl’i de derinden etkilemiş bu tarihten sonra Yahudi Devleti’nin kurulması gerektiği fikrini savunmaya başlamıştır. Dreyfus Davası, Alcaice-Lorraine bölgesinin Almanlarda olduğu bir dönemde aynı zamanda bir güvenlik meselesi olarak da addedilmiş, kendisinin zengin Yahudi bir aileye mensup olması nedeniyle farklı bir boyuta taşınmıştır. Fransız kamuoyunun iki kampa ayrıldığı ve hizipleşmelerin arttığı bu dönemde yargılamalar, Alfred Dreyfus’un şahsi bir meselesi olmaktan öteye geçerek Yahudilere karşı tepkileri ve baskıları da arttırmıştır.

Hukuk tarihinde emsal bir haklılık mücadelesi olarak bilinen ve gösterilen Dreyfus Davası, sözü geçen süreç içerisinde dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti yöneticileri

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon/ TÜRKİYE, ahmetkoksal@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9350-1928, DOI: 10.37879/9789751756442.2023.49

ve aydınlarının da dikkatini çekmiştir. Dava, arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere; Osmanlı Devleti'nin Paris Sefiri vasıtasıyla, Fransa'nın politik durumu ve Fransız-Alman ilişkileri bağlamında titizlikle takip edilmiştir. Bazı devlet adamları davanın olumsuz örnek teşkil edebileceği endişelerini ortaya koymuşlardır. Meclis-i Mebusan'da dahi müzakere edilen dava Osmanlı basınında sıklıkla konu edilmiş gelişmeler gazete ve dergi sütunlarında yerini almıştır. Osmanlı Devleti'nde konuya dair ilk kapsamlı eser Ali Reşad ve İsmail Hakkı tarafından "Dreyfus Meselesi ve Esbâb-ı Hafiyesi" ismiyle kaleme alınmıştır. Malumat, İctihad, Servet-i Fünun gibi dergilerdeki yazılara ilaveten gazetelerde de gelişmeler kimi zaman dış basından iktibas, kimi zaman da ajans haberleri şeklinde düzenli olarak sunulmuştur. Bu tebliğde de öncelikli olarak Osmanlı arşiv belgeleri, döneme ait eserler ve süreli yayınlardaki neşriyat çerçevesinde Dreyfus Davası'nın Osmanlı Devleti ve Osmanlı entelektüelleri üzerindeki etkisi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dreyfus Davası, Alfred Dreyfus, Osmanlı Devleti.

Reflections of the Dreyfus Affair in the Ottoman Empire

Abstract

The "Dreyfus Affair", which has a remarkable place in terms of legal history, began in France with the allegation that Alfred Dreyfus, a Jewish-born officer, was spying on the Germans. Dreyfus was convicted of treason in 1894, despite the lack of evidence and problems in the trial. It soon became clear that the person who leaked information to the Germans was another French officer named Easterhazy. As a result of the efforts and reactions of the people around Dreyfus, a retrial was held, but Easterhazy was acquitted unanimously. In the process when the case was fading into oblivion, the open letter of Emile Zola, which was published with the title "I Accuse" and addressed to the French President, had a great impact. In his letter, Zola accused the French General Staff of breaking the law and misleading the public, and some politicians and intellectuals issued statements of support to him. However, Zola was also convicted of insulting the army and later had to flee to England. In 1898, after the change of duties in the French General Staff, it was announced that the investigation was not carried out in a healthy way and that some documents were fake. As a matter of fact, Easterhazy confessed his guilt in the new interrogation and soon ended his life. The case, which could not be acquitted, was concluded in favor of Dreyfus in 1906. The Dreyfus Affair also deeply affected the Austrian Jewish journalist Theodor Herzl, and after this case, he started to defend the idea that the Jewish State should be established. The Dreyfus Affair was also considered a security issue at the same time as

the Alcaice-Lorraine region was in the Germans, and it was also moved to a different dimension due to the fact that he belonged to a wealthy Jewish family. In this period, when the French public was divided into two camps and factions increased, the trials went beyond Alfred Dreyfus's personal issue and increased the reactions and pressures against the Jews.

The Dreyfus Affair, which is known and shown as a precedent struggle for justification in the history of law, has attracted the attention of the Ottoman State administrators and intellectuals as well as in the world. The case was followed up meticulously in the context of the political situation of France and Franco-German relations through the Paris Debauchery of the Ottoman Empire, as can be seen from the archival documents. Some statesmen raised concerns that the case could set a negative example. The case, which was discussed even in the Parliament, was frequently discussed in the Ottoman press, and the developments took place in the columns of newspapers and magazines. The first comprehensive work on the subject in the Ottoman Empire was written by Ali Reşad and İsmail Hakkı under the name "Dreyfus Davası ve Esbâb-ı Hafiyesi". In addition to the articles in magazines such as *Malumat*, *İctihad* and *Servet-i Fünun*, developments in newspapers were regularly presented, sometimes in the form of quotations from the foreign press, and sometimes in the form of agency news. In this paper, the impact of the Dreyfus Affair on the Ottoman State and Ottoman intellectuals will be evaluated primarily within the framework of Ottoman archive documents, works belonging to the period and publications in periodicals.

Keywords: Dreyfus Affair, Alfred Dreyfus, Ottoman Empire.

1. Dreyfus Davasının Doğuşu ve Aşamaları

1870 Savaşı'ndaki mağlubiyet Fransa'da büyük bir travma yaratmış, rövanşist duyguları ön plana çıkararak¹ özellikle de ordu ve halk üzerinde derin tesirler yapmıştı. Almanya'ya karşı güvensizlik ve savunma içgüdüsü üst seviyedeydi. İki ülke arasındaki casusluk faaliyetleri bir büyük mücadele alanına dönüşmüş, askeri surların elde edilmesi bir yarış haline gelmişti. Almanlar açısından bakıldığında Paris'teki askeri ateşeler bu istihbarat çalışmalarının merkezindeydi. Fransızlar ise karşı istihbarat elde etmeye çalışmakta bu nedenle sık sık casusluk vakaları yaşanmaktaydı. Nitekim Dreyfus davasına altyapı teşkil eden şüpheyi ilk olarak Fransa adına çalışan İspanya'nın eski ataşemiliteri ortaya atmış, Genelkurmayda

1 Mim Kemal Öke, *Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1982, s. 30.

çalışan bir subayın askeri sırları Almanlara ve İtalyanlara verdiğini ifade etmişti.² 1894 yılı Eylülünün sonlarında Fransız Haber Alma Servisi (İstatistik Bölümü) casusluk faaliyeti olarak düşünülen bir belge ele geçirir.³ Söz konusu belge Alman Askeri ataşesi Von Schwartzkoppen'e gizli askeri belgelerin gönderildiğini haber veren imzasız bir mektuptur.⁴ İlk etapta fail bulunmaya gayret edilir. Savaş Bakanı olan Mercier bu dönemde olumsuz bir imaj çizmekte ve kamuoyunda sert bir biçimde eleştirilmektedir. İlk etapta servisin başında bulunan Albay Sandherr, muavini Henry ve Genelkurmay Başkan Yardımcısı Gonse tam bir karar veremezler. Konu Genelkurmay'a taşınır ve General Boisdeffre ile yapılan müşterek toplantı neticesinde adli ve idari iki soruşturma açılır. Detaylı inceleme yapılmadan hızlı bir soruşturma neticesinde içerik dolayısıyla belgenin Yüzbaşı Dreyfus'a ait olduğu fikrine varılır. Esasen bu basit bir iftira hadisesi değildir. Bu dönemde Fransa'da olduğu gibi Fransız Genelkurmayında da kuvvetli bir antisemitizm hâkimdir ve Dreyfus'un kökeni dolayısıyla şüpheler onun üzerinde toplanır.⁵

Soruşturmayı yürüten Binbaşı Paty de Clam da Dreyfus'un yazısı ve bordrodaki yazı arasındaki benzerliklerden yola çıkarak Dreyfus'un suçlu olduğu kanaatine varır.⁶ Alfred Dreyfus düşmanla iş birliği yaptığı iddiasıyla tutuklanır ve askeri mahkemeye çıkarılmak üzere Cherche Midi⁷ cezaevine konur. Dreyfus'un hapisanede bulunduğu süreçte Du Paty de Clam ısrarla suç itirafı almaya gayret

2 Bahadır Dülger, *Dreyfus Meselesi "İlham Ediyorum"*, Rek-Tur Yayınları, İstanbul 1966, s. 8-10.

3 Kanıt olarak sunulan belge temizlik görevlisi Bastian adlı Fransız bir kadın tarafından Alman elçiliğinden elde edilen Schwartzkoppen'e hitaben yazılmış olan imzasız yırtık notlardı. Notlar daha sonrasında "bordo" olarak anılmıştır. Dülger, *age.*, s. 11.

4 Maurice Paléologue, *Journal de l'affaire Dreyfus 1894-1899 L'affaire Dreyfus et la Quai D'orsay*, Librarie Plon, Paris 1955, s. 2; Dülger, *age.*, s. 13.

5 Fransa'da Yahudi düşmanlığını yükselten önemli hadiselerden biri 1882 yılında Union General adlı bir bankanın iflasıdır. Bankanın iflasına Banka Umum Müdürü Bontoux ile Yahudi bankacı Rothschild ailesi arasındaki ihtilaf sebep olarak görülür. Yahudilerin Fransa'nın ekonomik gücüne hâkim olmak istediği görüşü kuvvetlenir. Dülger, *age.*, s. 19.

6 Zola, *Gerçek Yürüyor, (La Vérité en Marche) Dreyfus Olayı*, çev. Muammer Tuncer, K Yayınları, İstanbul 1976, s. 7; Du Paty de Clam casusluk yapan subayın Dreyfus olduğu kanaatine birkaç sebepten ulaşmıştır. Öncelikle Dreyfus'un topçu olması ve askeri bilgilerin de topçulukla alakalı olması dolayısıyla bir ilişkilendirme yapılır. İkinci kanıt olarak Dreyfus'un el yazısının bordrodakine benzemesi gösterilir. Ayrıca Dreyfus'un Genelkurmayda çalışması ve özellikle Musevi bir zabıt olması Du Paty de Clam'da onun suçlu olduğu kanaatini oluşturmuştur. Dülger, *age.*, s. 18.

7 Paléologue, *age.*, s. 7.

eder.⁸ Diğer taraftan Kasım ayından itibaren basında Dreyfus hakkında yazılar yayınlanmaya başlamıştır. Fransa'da kamuoyu ve basının büyük bir bölümü Dreyfus'u peşinen mahkûm etmektedir ve onun şahsında Yahudileri küçümseyici bir tavır takınmaktadır. Bu gazete ve dergiler arasında La Libre Parole, L'intransigeant, Le Petit Journal, La Patrie, L'Eclair gibi yayın organları vardır.⁹ Bunların en önde geleni ve işaret fişeğini ateşleyen Eduard Drumont'un sahibi olduğu La Libre Parole gazetesidir.¹⁰ Gazete, Yahudi karşıtı bir tutumla davayı bir baskı kampanyası şekline dönüştürmüştür.¹¹

Olay yaygın bir şekilde ülke gündemine gelmeye ve büyümeye başlar. Savaş Bakanı Mercier konuyu Bakanlar Kuruluna taşır ve Dışişleri Bakanı Hanotaux'nun kuşkularını belirtmesine rağmen oybirliği ile kovuşturma yapılmasına karar verilir. Adli soruşturmayı Binbaşı d'Ormescheville yürütmüştür. Yapılan incelemede belirlenen beş yazı uzmanından üçü suçlamaya dayanak olan belgedeki el yazısının Dreyfus'a ait olduğunu öne sürer.¹²

Paris Birinci Savaş Konseyinde gizli olarak görülen davada Dreyfus'un savunmasını Demange üstlenmiştir.¹³ Soruşturma sürecinde askeri mahkeme yargıçları Binbaşı d'Ormescheville iddianameye -davanın bütün delillerinin bordrodaki yazarı belirsiz ifadelerle dayanmasına rağmen- Dreyfus'un ahlaki zaafı, kumar alışkanlığı, Almanca bilmesi gibi görüşler ilave etmiştir.¹⁴

Dava sürecinde el yazısı konusunda uzman olmayan Alphonse Bertillon, nitelikli bir uzman gibi sunulmuştu. Davayı etkileyen önemli bir başka gelişme ise İstatistik Bölümünün gizli bir dosya hazırlamasıydı.¹⁵ Dosya sözde Dreyfus'un suçluluğunu kesin kanıtlarla ifade ediyordu. Diğer taraftan dosyanın hâkimlere teslim edilmesi

8 Dülger, *age.*, s. 32-33.

9 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 8.

10 Paléologue, *age.*, s. 10; Eduard Drumont'un "Musevi Fransa" başlıklı bir yazısı Fransa'daki Musevi varlığına olan tepkiye başlangıç teşkil eder. Öke, *age.*, s. 30.

11 Marcel Thomas, "L'affaire Dreyfus", *Historia*, S. 101, s. 122; Dülger, *age.*, s. 20. Konu hakkında kamuoyu ve entelektüel yaklaşımlar açısından bk. Ebru Yetişkin, "Tarde'ın Toplum Yaklaşımı Açısından Kamuoyu ve Maduniyet" *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 31, Güz 2010, s. 1-28; Dülger, *age.*, s. 20.

12 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 8.

13 Bu aşamada General Mercier'nin, Dreyfus'a karşı hazırlanan gizli dosyayı sanığın haberi olmadan askeri yargıçlara ulaştırdığı belirtilmektedir. Dülger, *age.*, 54-59.

14 Ormescheville ile ilgili bilgi için Paléologue, *age.*, s. 13; Dülger, *age.*, s. 62.

15 Dülger, *age.*, s. 70-71.

gayri hukuki iken savunma makamının dosyayı görmesi de engellenmişti. Bu ilk dava neticesinde 4 Aralık 1894'te 7 yargıç oybirliği ile Dreyfus'u suçlu buldu. Dreyfus'un rütbesinin sökülmesine, Fransa dışında ömür boyu sürgün ve hapis cezasına çarptırılmasına karar verildi.¹⁶

Davanın sembolik hadiselerinden birisi de 5 Ocak 1895'te gerçekleşir. Mahkeme Dreyfus'un ordudan atılması dışında, rütbesinin alınması işleminin de törenle yapılması gerektiği belirtilir. Askeri okulun avlusunda Yüzbaşı Dreyfus'un rütbesi törenle geri alınır.¹⁷ 21 Şubat'ta Dreyfus, halkın aleyhte gösterileri arasında gemiye bindirilerek Şeytan Adası'na gönderilir.¹⁸

Davanın seyrini değiştiren önemli gelişmelerden biri 1896 yılının Mart ayında İstatistik Bölümünün, Alman Büyükelçiliğinin Binbaşı Esterhazy'nin adresine gönderdiği bir mektubu ele geçirmesidir. İstatistik Bölümünün başına geçmiş olan Picquart, Esterhazy'yi izletmeye başlar ve onun hakkında bazı bilgilere ulaşır. Picquart, 1894 tarihli "gizli dosyayı" da inceler. Netice olarak Esterhazy'nin Schwarzkoppen'le yazışmalarına dair delillere ulaşır.¹⁹ Ayrıca onun el yazısının Dreyfus'un hüküm giymesine yol açan belgedekiyle aynı olduğu fikrine varır. Eylül ayına gelindiğinde Esterhazy'nin suçlu olduğu kanaatine varan Picquart, üstleri olan General Boisdeffre ve General Gonse'u davanın haksız ve Dreyfus'un da suçsuz olduğuna ikna etmeye çalışır fakat başarılı olamaz.²⁰ Aynı dönemde Daily Chronielle, Dreyfus'un kaçtığına yönelik bir haber yapar.²¹

Dreyfus'un eşi Millet Meclisine başvurarak yargılamanın usulden hatalar barındırdığını belirterek yeniden ele alınmasını ister.²² Bu süreçte dikkat çekici bir şekilde davanın üzerine giden Picquart, Savaş Bakanı tarafından önce doğuya ardından Tunus'a görevlendirilir.²³ Bu dönemde Dreyfus'un suçluluğunu ispatlamak için sahte belgeler de üretilmiştir. Bir dönem Picquart'ın da yardımcısı

16 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 8-9.

17 Paléologue, *age.*, s. 37-3; Dülger, *age.*, s. 72-73.

18 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 9.

19 Zola, *Suçluyorum*, s. 24; Dülger, *age.*, s. 104-105.

20 Thoma, agm., s.126; Dülger, *age.*, s. 109-111; Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 10.

21 Haberi Dreyfus'un ağabeyi Mathieu davaya olan ilgiyi arttırmak için uydurmuştur. Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 11; Dülger, *age.*, s. 124-125.

22 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 11.

23 Thomas, agm., s. 126; Dülger, *age.*, s. 132-133.

olan Binbaşı Henry, Gonse'a Dreyfus hakkında sahte belgeler²⁴ ulaştırır. Bu gelişmelerle birlikte Dreyfus'un haklı olduğunu savunan cephe de genişlemeye başlar. Bernard Lazare "Bir Adli Hata. Dreyfus Olayındaki Gerçek"²⁵ adıyla 24 sayfalık bir broşür neşreder.²⁶

Le Matin gazetesinin belgenin bir kopyasını yayınlaması işin rengini tümüyle değiştirir. Belgeyi ilk kez görmüş olan Schwarzoppen, Esterhazy'nin el yazısını tanımıştır. Fakat diplomatik gerekçelerle sessiz kalır.²⁷

Dreyfus davası hakkındaki hatalara dair ilk işaret fişğini çakan Bernard Lazare, Emile Zola'yı ziyaret eder. Ancak ilk etapta onu Dreyfus'un tamamıyla suçsuz olduğuna inandıramaz.²⁸ Bu günlerde Ayan Meclisi İkinci Başkanı Scheurer-Kestner'e konu açılır. Scheurer-Kestner saygı gören ve şöhretli bir siyasetçidir.²⁹ Senatoda meslektaşlarına Dreyfus'un eski itibarını yeniden kazandırmak üzere kampanya açma fikirlerini bildirir. Fakat üst makamlarla yaptığı görüşmelerden bir sonuç elde edemediği gibi basın tarafından hedef alınıp karşı kampanyaya maruz kalır. Dava sürecinde açık bir taraf gibi tavır sergileyen Genelkurmay tarafından Esterhazy de uyarılarak davanın yeniden ele alınmasının önüne geçilmeye çalışılır.³⁰

Henry ile Paty de Clam, Esterhazy ile gizli bağlantı kurar. Kasım ayı başlarında ilginç bir gelişme olur. Bankacı J. De Castro müşterisi olan Esterhazy'nin el yazısını tanır ve Mathieu Dreyfus'a haber verir. O da bu bilgiyi Scheurer-Kestner'e aktarır. Bankacının iddiası doğrulanır. Son gelişmelerle Zola da artık Dreyfus'un suçsuzluğuna inanmaya başlamıştır. 15 Kasım 1897'de tarihinde Mathieu Dreyfus, bordroyu yazan kişinin Esterhazy olduğunu açıklar. Birkaç gün içerisinde Esterhazy'nin isteğiyle General Pellieux bir soruşturma gerçekleştirir. Ancak o da Dreyfus'un asıl suçlu olduğu kanısındadır.³¹

24 Albay Henry'nin söz konusu belgeleri kendi rızasıyla mı yoksa daha üst bir emirle mi oluşturduğu tartışma konusudur. Hannah Arendt, *Totaliterizmin Kaynakları-1 Antisemitizm*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 177.

25 Eserin orijinal adı: "Une Erreur Judiciaire: La Verite Sur L'affaire Dreyfus". Arendt, *age.*, s. 167.

26 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 11.

27 Dülger, *age.*, s. 140-141; Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 11-12.

28 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 12.

29 Dülger, *age.*, s. 160-161.

30 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 12-13.

31 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 14-15.

Emile Zola 25 Kasım'da Le Figaro'da ilk yazısını neşreder.³² Başka delilerin elde edilmesiyle Esterhazy Paris Birinci Savaş Konseyine çıkarılır. Zola ise yazılarına gelen tepkiler dolayısıyla geri çekilmek zorunda kalır. 10-11 Ocak 1898 tarihinde Esterhazy açılan davadan oybirliği ile beraat eder. Üstelik bu defa Picquart sahtecilikle suçlanıp tutuklanır.³³

13 Ocak 1898'de L'aurore gazetesinde Zola, "J'Accuse..!"³⁴ başlığıyla Cumhurbaşkanı Felix Faure'a yazdığı açık mektubu yayınlar. Çok geçmeden Zola ve gazeteye soruşturma açılır.³⁵ Zola bir yıl hapis ve 3000 frank para cezasına çarptırılır. Ayrıca bir süre sonra üç yazı uzmanının açtığı dava neticesinde de 2 ay hapis cezası ile 5000 frank tazminata mahkûm edilir.³⁶ Zola mahkeme sonucunun tebliği öncesinde Londra'ya geçer.³⁷

Ağustos ayına gelindiğinde Cavaignac, Dreyfusçulardan öne çıkanların devletin güvenliğini tehlikeye atmak ve komplo kurmak suçlamalarıyla yüce divana gönderilmelerini ister. Bunlar arasında Mathieu Dreyfus, Scheurer-Kestner, Rane, Zola, Jaures, Clemenceau, Reinach, Lazare isimleri vardır. 24 Ağustos'ta kötü tutumları alışkanlık edinmekten dolayı Esterhazy açığa alınır. 27 Ağustos Henry sahteciliği Cavaignac'a itiraf eder ve 31 Ağustos'ta intihar eder. Cavaignac davayı yeniden bakmaya yanaşmadığı gibi yeniden görülmesi fikrine sıcak bakan Brisson hükümetinden de istifa eder.³⁸

Son gelişmelerle davanın yeniden ele alınması fikri Yargıtay'da kabule değer

32 "Gerçek Yürüyor" başlıklı bu yazıda Zola, Dreyfus olayının çıkışı ve kendisinin konuya nasıl dâhil olduğu hususlarını izah etmektedir. Artık kesin bir kaniye vardığını beyan eden Zola, Scheurer-Kestner'i övmekte ve yazısını şu sözlerle tamamlamaktadır: "Bay Kestner, yüksek mevkiinin, servetinin ve mutluluğunun yıkılması pahasına, gerçeği ortaya çıkarmasını emreden ödevini anlatırken şu hayranlığa değer sözü söylemişti: "Başka türlü yaşayamazdım." İşte bu olaya adı karışmış olan tüm namuslu kişilerin söylemesi gereken de budur; adaletin yerine gelmesini sağlayamazlarsa yaşamayacaklardır. Eğer siyasal nedenler adaletin gecikmesini gerektiriyorsa, bu kaçınılmaz sonucu daha da ağırlaştırarak geciktiren yeni bir hata olacaktır". Gerçek yürüyor, onu hiçbir şey durduramayacaktır." Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 33-34.

33 Dülger, *age.*, s. 207; Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 15-16.

34 "Suçluyorum!... Cumhurbaşkanı'na Mektup". Emile Zola, *Suçluyorum*, Can Yayınları, çev. Tahsin Yücel, İstanbul 2017; Dülger, *age.*, s. 212.

35 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 16-17

36 Dülger, *age.*, s. 237; Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 19; Dülger, *age.*, s. 237.

37 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 20.

38 Thomas, agm., s. 129; "Dreyfus Meselesi", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 32, Ağustos 1952, s. 1686; Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 22.

görülür. Zola ve Dreyfus Fransa'ya geri dönerler. 18 Temmuz'da Esterhazy Matin gazetesinde bordroyu kendisinin hazırladığını itiraf eder. Ayrıca kumandanlarının emri üzerine Dreyfus'u maddi kanıt olmayan suçlamaları doğrulamak için bu belgeyi kaleme aldığını açıklar.³⁹ 1899 yılının Ağustos ayında Dreyfus hakkında gerçekleştirilen ikinci davada da Dreyfus'un düşmanla gizli haberleşme suçunu işlediği belirtilir ve "hafifletici sebepler" dolayısıyla, ikiye karşı beş oyla bu defa 10 yıl hapis cezası alır.⁴⁰ Mahkemenin kararı bütün dünyada yankı bulur ve tepkilere neden olur. Pek çok ülkede 1900 yılında Paris'te yapılacak sergiye katılmamak yönünde bir eğilim oluşur.⁴¹ İlerleyen süreçte Dreyfus'un affedilmesi yönünde iç ve dış baskılar artar ve Cumhurbaşkanı Loubet, Dreyfus'un affını imzalar.⁴²

Çok geçmeden Dreyfus davasının tüm bağlantıları ile ilgili genel bir af çıkarılır. Bu yasa Zola'yı, Mercier'yi ve Picquart'ı da kapsamaktadır.⁴³ Af Dreyfus'un cezasını kaldırmıştır ancak haklarını iade etmemiştir.⁴⁴ 1904'te Dreyfus'a karşı düzenlenen gizli dosyada bir takım sahte belgeler bulunduğu kesinleşmesi üzerine Yargıtay davanın yeniden ele alınması talebini dikkate alır ve tamamlayıcı soruşturma yapılması emrini verir. 12 Temmuz'da Ren Mahkemesinin kararı kaldırılarak sanıkların bütün hakları iade edilir. Dreyfus bölük komutanı, Picquart da tuğgeneral olarak orduya geri döner.⁴⁵

2. Dreyfus Davası'nın Osmanlı Devleti'ndeki Yansımaları

Davanın sürdüğü süreçte Osmanlı Devleti'ndeki yansımalar iki yönlü takip edilebilmektedir. Bu yönler resmi ve sivil cihetlerdir. Hükümet, davanın gelişimi ve Osmanlı Devleti'ndeki olası yansımalarını dikkate almışken, Osmanlı yazımında davaya ve davanın sosyal, kültürel, siyasi akislerine kayıtsız kalınmamıştır.

Arşiv belgelerinden anlaşılacağı üzere ilk olarak Fransa'dan çeşitli şekillerde İstanbul'a çekilen ajans haberleri takip edilmiş ve davanın safahatı itina ile takip

39 Dülger, *age.*, s. 264-275; Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 22-24.

40 Arendt, *age.*, s. 168; Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 24.

41 Dülger, *age.*, s. 277.

42 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 168; Dülger, *age.*, s. 279.

43 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 25.

44 Dülger, *age.*, s. 279-280; Dreyfus Davası, Batıda hukuk yaklaşımlarına önemli tesirler yapmış, ceza muhakemesi hukuklarında gizli dosya reddedilmiştir. Sinan Kocaoğlu, "Bir Siyasi ve Sosyal Karşıt Güç Olarak Müdafî (Calas ve Dreyfus Davaları Özelinde Voltaire ve Zola'nın Aydın Duyarlılığı)", *Ankara Barosu Dergisi*, S 3, 2012, s. 367.

45 Zola, *Gerçek Yürüyor*, s. 25-26.

edilmiştir.⁴⁶ Diğer taraftan özellikle Paris sefaretı üzerinden davaya ve Osmanlı Devleti'ne olası etkileri üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Aziz Esenbel, Sultan Hamid'in davaya ilgi gösterdiğini ve Paris Sefiri Salih Münir Paşa'ya gönderilen şifreli telgrafla Fransa hükümeti veya vükelasınca bir değişiklik beklenip beklenmediği konusunda görüşlerinin sorulduğunu belirtmektedir. Salih Münir Paşa da Fransa'nın politik durumu hakkında bilgi vererek Dreyfus'un karşısında olanların Nasyonalistler, Katolikler ve Kraliyet taraftarları ile bir kısım askerler olduğunu, Dreyfus taraftarı olanların ise iktidarda bulunan serbestlik yanlıları ile sosyalistlerden müteşekkil bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Dreyfus'un Yahudi olması dolayısıyla bu kanun dışı hareketlere maruz kaldığını dile getirmiştir.⁴⁷

Bahsi geçen dönemde II. Abdülhamid'in Paris Sefiri Salih Münir Paşa'dan bazı hususlara dikkat edilmesini istediği de görülmektedir. Sultan Hamid, muhaliflerin yurtdışına kaçmaları esnasında Fransız gemilerini kullanmalarından ve Osmanlı memurlarının kontrollerine izin verilmemesinden duyulan rahatsızlığın altını çizmiş, bir casusluk davası olan Dreyfus Davası ile meşgul olan Fransa'nın benzer konularda hassasiyet göstermesinin beklendiğine işaret etmiştir.⁴⁸

II. Abdülhamid ve devlet ricali açısından meselenin emsal teşkil etmesi veyahut Dreyfus Davası'na benzer bir siyasi, toplumsal hadisenin zuhur etmesinden endişe edildiği görülmektedir. Nitekim, haksız yere mahkûm olan Dreyfus'u çalışmalarıyla kurtaranların Türkiye'de de haksızlık ve mezalim olduğu haberini aldıkları ve bunun için uğraşabilecekleri iddiaları üzerinde durulmuştur. Yapılan değerlendirmede Fransa'da önemli bir sorun haline almış olan, Dreyfus'un haksız yere mahkûm edilmesini ortaya çıkaran ve adaleti sağlamaya çalışmış olan Emile Zola, Clemançau gibi isimlerin ve önde gelen yazarların Türkiye'de de böyle bir girişime teşebbüs edeceklerine dair duyumlardan söz edilmiştir. İddiaya göre bu isimler Dreyfus Meselesi tamamen son bulduktan ve kendisinin haysiyet ve itibari iade edildikten sonra "ittihad u ittifak" ederek Türkiye'de böyle bir girişim başlatacaklardı. Bunu da Osmanlı Devleti'nde mevcut "bir mezalim-i cari ve bozuk pek çok adamlar mağdur ve mazlum oldukları şüpheden ari olduğu"

46 Yüksel Şahin, "Dreyfus Mahkum oldu, Derdini Çekmek Abdülhamid'e Düştü", *Hürriyet Tarih*, 11 Haziran 2003, s. 10.

47 Aziz Esenbel, "Yakın Tarihimizden Gizli Kalmış Sayfalar Dreyfus Meselesi İkinci Abdülhamid'in Gösterdiği Alâka. Paris Sefirimize Çekilen Telgraf ve Cevabı", (Son Telgraf), Taha Toros Arşivi. Dosya No: 62, 001583952010.

48 Kasım Hızlı, *Sultanın Sefiri Salih Münir Paşa, II. Abdülhamid, Jön Türkler, Diplomasi*, Timaş Akademi Yayınları, İstanbul 2022, s. 111.

iddiasıyla gerçekleştireceklerdi. Bu amaçla da bu kişilerin adalet ve hakkaniyet maksadıyla ortaya çıkarak bir takım neşriyat ve bazı teşebbüslerde bulunacakları haber alınmıştı. Şehremanetine göre (Kasım 1899) bu hususta ipucu niteliğinde bazı kanıtlar ve bilgiler de mevcuttu. Üstelik Dahiliye Nezareti de konu hakkında bilgi sahibiydi. İlgili yazışmalarda Fransa'dan böyle bir girişim gelmesi durumunda içerdeki “bedhahların teşvik ve tahriklerde” bulunması ihtimal dâhilinde görülüyordu.⁴⁹

Davaların yankılarının Osmanlı Devleti'nde bir olumsuzluğa sebebiyet verebileceği düşüncesi bazı yasaklamaları da beraberinde getirmiştir. Örneğin Bulgaristan'da basılmış Musevi dilinde yazılmış bir tiyatro risalesinin gösterimine söz konusu endişeler sebebiyle izin verilmemiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından Maarif Nezareti, Zabtiye Nezareti ve Şehremanetine gönderilen yazıda Avram Bodo imzasıyla Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğüne bir arzuhâl verildiği, Dreyfus Davası'nı konu edinen bir tiyatro eserinin mektep çocukları marifetiyle gösteriminin yapılmasına müsaade istenildiği belirtilmiş, gizli bir şekilde oynatılması ihtimaline yönelik tedbirler alınması gereği üzerinde durulmuştur.⁵⁰ Benzer şekilde Danimarka muharrirlerinden birinin Stockholm'de “Dreyfus Faciası” adında bir tiyatro eseri gösterimine başlaması Fransa-Danimarka ilişkilerinin gerilmesine sebebiyet vermiş, Osmanlı Devleti tarafından takip edilen gelişmeler Stockholm Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine ayrıntılarıyla bildirilmiştir.⁵¹

Arşiv belgeleri değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti tarafından davanın tüm safahatının ilgiyle takip edildiği görülmektedir. Söz konusu arşiv evrakında çoğunlukla Paris'ten İstanbul'a telgrafla bildirilen ajans haberleri,⁵² Paris Sefareti üzerinden verilen malumatlar ile gazete yazılarının hülasaları mevcuttur.⁵³ Burada

49 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzâtı (Y. PRK. ŞH.) 11/7.

50 BOA, Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı (DH. MKT) 677/36; BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (MF. MKT) 696/50.

51 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (YA.HUS.) 401/29.

52 Ajans haberlerinin yer aldığı telgraflardan bazı örnekler için bk. BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV) 173/51; BOA, Y. MTV. 172/122; BOA, Y. MTV. 189/18; BOA, Y. MTV. 173/46; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzat Evrakı (Y. PRK. PT) 18/160; BOA, Y. PRK. PT. 18/169; BOA, Y. PRK. PT. 18/150.

53 Salih Münir Paşa'dan gelen Fransızca kaleme alınmış, Fransa'nın politik durumunu ve Dreyfus davasını konu edinen bazı yazılar için bkz. BOA, Hariciye Nezâreti Paris Sefareti Belgeleri (HR. SFR.4.) 557/28. BOA, HR. SFR.4. 557/25; Fransız Meclis-i Mebusanında gerçekleşen konuşmalar ve sorular için bkz. BOA, Hariciye Nezâreti Evrakı, (HR.SYS.) 2867/83; BOA,

Dreyfus'un suçsuzluğuna yönelik temayül açıkça izlenebilmektedir.

Basılı eserler dikkate alındığında Dreyfus Davası'nın devam ettiği süreçte kaleme alınan en detaylı eser Ali Reşad ile Babanzade İsmail Hakkı'nın 1899 yılında birlikte neşrettiği “Dreyfus Meselesi ve Esbab-ı Hafıyyesi” isimli kitaptır. Yazarlar hukukçu gözüyle Dreyfus Davasını esastan ve usulden değerlendirmişlerdir. Mukaddime bölümünde yazarlar bütün dünyada geniş yankı bulan ve Osmanlı matbuatını da işgal eden meseleyi; mahiyeti, aslı, ortaya çıkışı ve süreci gibi başlıklardan ele alan bir eserin eksikliğinden söz etmektedir. İsmail Hakkı ve Ali Reşad içlerinde buldukları çağda gelişmiş iletişim olanakları dolayısıyla sadece “Dreyfus Meselesi” gibi önemli bir konunun değil daha az dikkat çeken bahislerin dahi anlaşılmasının artık zorunluluk olduğunu kaydetmektedir.⁵⁴

Dreyfus Meselesi'ni adli bir vaka şeklinde ele almayan yazarlar sosyal bir hadise olarak nitelenmektedir. Konunun, mahkemeleri ve Fransa'yı aştığını ifade eden yazarlara göre; mütefekkirler, yazarlar, vicdanlı, medeni kim varsa bu davanın hâkimi olmuştu. Hadiseyi öncelikle “Dreyfus'u hükkam mahkûm etti. Hükkamı da önüne durmak kabil olmayan bir kuvve-i maneviyye, ezhan-ı mütefekkire-i dünya mahkûm etti” şeklinde İsmail Hakkı ve Ali Reşad, Dreyfus'un mağduriyetine karşı gelişen ve bütün dünyayı saran tepkinin sebebini de sorgulamaktadır. Meselenin asıl önemi de buna bağlanmaktadır. Yazarlara göre” cemiyet-i beşeriyye” bir “heyet-i vahide, bir cism-i vahid” gibi bir olgunluğa gelmişti. İnsan toplulukları artık tek bir cemiyet şeklinde düşünmekteydi. Hiçbir kavim adalet, merhamet, şefkat gibi hisleri kendi inhisarına alamazdı. Bu hisler insanlık kavminin (uruk-ı beşerin) müşterek malıydı.⁵⁵

Eserde vurgulanan bir başka husus da Dreyfus Meselesi'nin Avrupa tarihi ve Fransa için anlamı idi. Mesele, hangi görüşte olursa olsunlar tüm Fransızları etkilemişti. Diğer taraftan Fransa'daki her fırka meseleye kendi nazarından yaklaşmaktaydı ve niyetleri halis değildi. Fakat bunlar içerisinde en fazla ileri gidenler anti-semitlerdi. Anti-semitlerin Musevilerinin dünya üzerinden kalkmasını istediği belirten

HR. SYS. 2867/84; davanın temyize havalesi hakkında bkz. BOA, YA.HUS. 393/107; Salih Münir Paşa ile Hariciye Nazırı Ahmed Tefrik Paşa'nın Fransızca yazışmaları için bk. BOA, HR. SYS. 430/6; Berlin Maslahatgüzarı tarafından gönderilen, Almanya'nın Dreyfus'la bir temasları olmadığına yönelik açıklamasını içeren, resmi statüde ele alınan Reichland Stadt Anzeiger gazetesinden naklen alıntı için bk. BOA, YA. HUS. 400/44.

54 Ali Reşad, İsmail Hakkı, *Dreyfus Meselesi ve Esbab-ı Hafıyyesi*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1315, s. 4.

55 Reşad - Hakkı, *age.*, s. 5.

yazarlar, hedef olmalarına sebep olarak ekonomik ve sosyal bakımdan buldukları yüksek seviyeye işaret etmekte ancak düşük gelirlilerinde bu reaksiyonlardan kurtulamadığını beyan etmektedir.⁵⁶ Dreyfus Meselesi'nin çıkmasından çok önce Fransa'da antisemit hareketin geliştiğini belirten Ali Reşad ve İsmail Hakkı, tepkilerin bir süre sonra orduya da sirayet ettiğini, odak noktasında Musevilerin üst düzey subay yetiştiren Ecole Polytechnique okuluna girmelerinin bulunduğunu kaydetmektedir.⁵⁷

Eser mukaddimesinden anlaşılacağı üzere İsmail Hakkı ve Ali Reşad Fransız iç politikasını yakından takip etmekteydi. Yaptıkları değerlendirmelerde tekraren Dreyfus meselesinin sıradan bir vaka olmadığına vurgu yapılmakta, hadiselerin Fransa'da iki büyük akımın birbiriyle rekabetinin sonucu olduğu düşünülmekteydi:

“Fransa'da mecut iki azim fırkanın yekdiğeriyle çarpışmasına, eskilerin yenilerle, mutasibların serbest fikirlilerle, cemiyet-i beşeriyeyi daima semt-i tekemmüle, sahil-i terakkiye sevk eyleyen bir kuvve-i nafianın ikide birde bu terakkiye haylulet eden fakat nihayet mağlubiyete düşer olduğu halde, yine ika-ı mevaniden bir türlü usanmayan, bir kuvve-i mazarra ile müsademesine bais olan bir vaka, eş senelik bir tarih-i nazar-ı bikaydi ile görülemez.”

Eser içeriğinde Fransa Temyiz Mahkemesi ve Ren Divan-ı Harbinde gerçekleştirilen tahkikat ve muhakemelerin zabıtları kullanılmış, Figaro gazetesinde yer alan mahkeme tutanakları ciltler teşkil edecek miktarda evrak okunarak eser vücuda getirilmiştir. İki kısım halindeki eserin ilk bölümü Dreyfus'un ilk muhakemesi ile Şeytan Adası'nda geçirdiği süreci, ikinci kısım gerçeklerin ortaya çıkışına ayrılmıştır.

Yeniden yargılanma sürecinden sonra Divan-ı Harp Dreyfus'u tekrar suçlu bulmuştu. Dünyada ve Fransa'da bu karar büyük tepki çekti. Bu dönemde Fransa'da Dreyfus'un Cumhurbaşkanı tarafından affedilmesi yönünde bir kanaat oluşmuştu. Nitekim Cumhurbaşkanı da kısa sürede af ilan etti. Ancak Dreyfus'un mahkûmiyetinin kaldırılmaması dolayısıyla tepkiler dinmemiştir. Bu süreçte affın

56 “Kimi –ezcümle nasyonalistler – adalet, hakkaniyet âvâzeleriyle, hakikatte fikr-i mahsûsunu örtmek suretiyle muvaffakiyeti ihrâz eylemek istedi. Kimi de vatan, namus-ı askeri sadâlarıyla hâl-i kadîmi i'âde etmek fikrini izhâr etti. Fakat esasen hiçbirinin gayretü halisâne değil idi. Yalnız ifrât ve tefrîte düşen bu iki kısım arasında bir kısım mutavassıt ve mutedil bulundu ki Fransa'nın bi-hakkın medâr-ı ifihârı oldu. Lakin bu fırkalar içinde en ziyade ileri giden, Dreyfus meselesinin zuhuruna, teş'ibine, bin türlü kıyafete girmesine sebebiyet verenler Musevi aleyhdârı olan antisemitler olmuştur”. Reşad - Hakkı, *age.*, s. 6.

57 Reşad - Hakkı, *age.*, s. 7.

bütün ülkeyi kapsayacak şekilde genişletilmesi düşünüldü. Bu aftan Picquart ve Zola gibi dava dolayısıyla hedef olan isimler de faydalanacaktı. İşte bu noktada İsmail Hakkı ve Ali Reşad'ın eserin son bölümünde yaptığı yorumlar dikkat çekicidir. “Fakat revş-i hale nazaran hükümet, hikmet-i idare, itilaf ve müsalemet fikirlerini derpiş ederek, aff-ı umumiye ilan edecektir” diyen yazarlar meseleye bu aşamada “hikmet-i idare”⁵⁸ nazarından bakmaktadır. Meselenin sonuçları ele alındığında en önemli dersin ise Divan-ı Harplerin barış zamanında lağvedilmesi olduğu fikrindedirler. Yazarlara göre “bu mesele, hükkamın eser-i cehli olarak bazen büyük hatalar irtikab etmekte olduklarını ispat” etmişti ve ayrıca bir askerin “kanunşinas” olması da mümkün olamazdı.⁵⁹

Dönemin önemli gazetelerinden biri olan İkdâm gazetesinde Dreyfus Meselesi ile ilgili haberlerin tamamı ilk sayfadan nakledilmiştir.⁶⁰ Gazetede “Dreyfus Mes’esi ve Esbâb-ı Hafiyyesi” isimli eser hakkında “Okuyanı heyecana sürükleyen ve Fransa’nın 5 senelik siyasi ve toplumsal tarihini anlatan bu eser, ileride gündeme gelmesi kaçınılmaz olan Dreyfus Meselesi’ni anlatmaktadır. Yazarlarımızdan Ali Reşad ve İsmail Hakkı tarafından kitap haline getirilmiştir. 420 büyük sayfadan oluşan bu kitap, idarehanemizde 7 kuruşa satılmaktadır” bilgilerine yer verilmiştir.⁶¹

Osmanlı gazete ve dergileri Fransa’daki gelişmelere göre sık sık sütunlarında bu meseleye yer vermiştir. Haberler daha kontrollü ve çoğunlukla gelişmelerin nakli şeklinde sunulmasına rağmen Dreyfus’un haklılığına yönelik genel bir kanaat hasıl olmuştur.

Malumat gazetesinde yayınlanan “Taşra Mektupları”nda Dreyfus davasına değinilmiştir. İlginç haberlerin yer aldığı mektuplarda, Fransa’daki Dreyfus davası hakkında İzmit Belediye Başkanı ile bir muhabirin iddiaya girdiğinden söz edilmektedir. İddiayı kaybeden altı aylık Malumat gazetesi aboneliğini karşılayacaktır. Nitekim muhabirin, iddiayı kaybetmesi üzerine, altı aylık bedel

58 “Hikmet-i Hükümet” veya “Raison D’etat” söylemi üzerine bk. M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s. 148; Yavuz Çilliler, “Türk Siyasal Hayatında Devlet ve Hikmet-i Hükümet Geleneği”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 13, S. 34, 2016, s. 416-430; Ozan Erözden, “Makyavelizm, Hikmet-i Hükümet ve Modern Devlet”, *Machiavelli, Makyavelizm ve Modernite*, haz. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi, Ankara 2012, s. 63-80.

59 Reşad - Hakkı, *age.*, s. 420.

60 Ali Çakır, *Başlangıcından II. Meşrutiyet’e İkdâm Gazetesi (1894-1908)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 2017, s. 35.

61 Çakır, *agl.*, s. 88-89.

olan 120 kuruşu mektupla gönderdiği belirtilmektedir. Gazete, bu habere kayıtsız kalmayarak, muhabire, “İşimize pek yarayan bu gibi bahislerin tekrarını arzu ederiz. Fakat her zaman siz kaybetmeyiniz!” şeklinde karşılık vermiştir. Bu durum mektupta şöyle dile getirilmektedir: “Davası hayli müddet devam eden Fransa'daki Dreyfus netice-i muhâkemesinde mahkûm yahut bilâhare affedileceği şıkları için İzmit Belediye Reisi İzzetlü Safvet Bey ile miyanemizde zuhûr eden mübâhasemizde herhangi tarafın dediği olursa zannı zuhûr etmeyen taraf Mâlûmat gazete-i mu'teberesinden altı aylık abone kaybedecektir meşrûtuna mebni ve bir mûcib-i şart kulunuz kaybetmiş olduğumda mîr-i mûmâ-ileyh nâmına altı ay mütemâdiyen beher gün gazete-i mu'teberelerinden bir nüsha gönderilmesi rica olunur esmâni olan yüz yirmi kuruş postadadır postadan alıp alınmadığının iş'ârı. –Mâlûmat İşimize pek yarayan bu gibi bahislerin tekrârını arzu ve temenni ederiz. Fakat her zaman siz kaybetmeyiniz!”⁶²

Mecmua-i Ebuzziya dergisinde “Dreyfus'un Ref-i Rütbesi” başlığıyla Adolf Berison'a ait bir yazı neşredilmiştir. Yazı içeriğinde Dreyfus Meselesi'nin Avrupa gazetelerinde şişeler dolusu mürekkep sarf ettirmeye devam ettiği, “bu bedbaht yüzbaşının” “ref-i rütbe muamelesi” gördüğü belirtilmiş ve konu hakkında o tarihte Republic Fransız gazetesinde yayınlanan makale “bitaraf bir seyircinin meşhudat ve tesiratını natk olmağla” ifadesiyle verilmiştir.⁶³

Aynı dergide “Şerş-Midi Hapishanesinde Yüzbaşı Dreyfus Tarihçe-i Mahbusiyet” başlığı ile Hapishane Müdürü kumandan Forzinetti'nin hatıralarına yer verilmiştir. Forzinetti, Dreyfus'un hapishanesine geleceğini bildiren haberi almasından başlayarak gelişmeleri nakletmektedir. Dreyfus'un masum olduğunu ilk andan itibaren anladığını söyleyen Forzinetti üst bakamlara kanaatini bildirmiş ve hapishane sürecinde Dreyfus'un sağlığıyla ilgilenmiştir.⁶⁴ Takvim-i Ebuzziya'nın 1898 ve 1899 yıllarındaki nüshalarında da davaya değinilmiştir.⁶⁵

Osmanlı matbuatında davaya dair kapsamlı bir değerlendirme Servet-i Fünun dergisinde yer almıştır. Derginin 18. Cildinin 446. sayısında uzunca kaleme alınan

62 Sacide Nur Akkaya, *Mâlûmat Gazetesinde Yayınlanan Taşra Mektupları Işığında Abdülhamit Dönemi Taşra Hayatı*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 75, 225.

63 Adolf Berison, “Dreyfus'un Ref-i Rütbesi”, *Mecmua-i Ebuzziya*, C 7, S. 69, s. 1103-1107.

64 Forzinetti, “Şerş-Midi Hapishanesinde Yüzbaşı Dreyfus”, *Mecmua-i Ebuzziya*, C 8, S. 80, 1316, s. 1616-1624.

65 Türesay, agm., s. 44.

yazı Hüseyin Cahit'e aittir. Derginin kapağında üçlü şekilde ortada Alfred Dreyfus olmak üzere Avukat Demange ve Labori resimleri vardır. Alt kısımda da Emile Zola'nın resminin bulunduğu Dreyfus Meselesi'ne atfen imal ettirilen madalya bulunmaktadır. İç sayfalarda da Kestner, Picquart, Lazare, Clemancau, Esterhazy, Du Paty dö Clam gibi davanın önemli isimlerinin resimleri bulunmaktadır.

Hüseyin Cahit, “Hakikat ve adaletin gadr u hıyanet elinde düçar-ı hakaret ve tecavüz oluşu. İşte Dreyfus meselesi bundan ibaret” sözleriyle yazısına başlamakta; meselenin esasında sadece Fransa'ya ait ve basit bir casusluk hadisesi gibi görüldüğünü ancak gerçekte böyle olmadığını dile getirmektedir. Diğer taraftan Dreyfus'un beraatını mahkeme sürecinden daha fazla dikkat çeken bir gelişme olarak ele almaktadır.

“Hâlbuki vatana hıyanet gibi en şeni' bir cinayetle ithâm edilerek, medeniyetten, insaniyetten, uzak bir cezirede vahşi hayvanlar gibi ayaklarında zincirler olduğu halde dar bir mahbese kapatılarak havadan, ziyadan bile mahrum bırakılmak istenilen mahkûmun sonra bî-günah olduğu anlaşılınca dünyanın her tarafında bütün taraftarân-ı adl ve hakikatin sinesi acı bir ızdırab ile sıkıldı. Herkesin nazarı Şeytan Adası'nın yalçın bir kayası üzerinde inleyen bir masumun üzerine mün'atıf oldu. Bütün cihan adl ile zulmden hangisinin galebe edeceğini bilemeyerek elemnâk bir devre-i tereddüd geçirmeye başladı”.

Fransa 1870 mağlubiyetinin parlak bir telafisi için askerliğe büyük yatırım yapmıştı ve sınırlarının savunmasına ait evraka önem vermekteydi. Böyle bir ortamda askeri bilgilerin Almanya'ya geçmesi istenmeyen bir durumdu. Davayı bütün safahatı ile ele alan Hüseyin Cahit genişçe Dreyfus'un suçlanmasından başlayarak dava sürecini anlatmaktadır. “Dreyfus'un Musevi olması Paty du Clam'ın fikrinde bir kanaat-i kaviye husulüne hıdmet etmiştir” diyen Hüseyin Cahit Cizvitlerin nazarında Musevilerin düşman olarak addedildiğini ifade etmektedir.

Hüseyin Cahit'e göre Dreyfus'un haksız yere ve delil bulunmamasına rağmen ağır bir cezaya mahkûm edilmesinin sebepleri vardı. Öncelikle Divan-ı Harbe bazı gizli evrak verilmişti. Kanunen müdafilerin de görmesi gereken evrak gizli tutulmuştu. Fransa'daki sosyo-politik yapıyı da değerlendiren Hüseyin Cahit'e göre adalet ve insaniyet ocağı olarak tanınan Fransa'da düşünürler ve yazarlar memleketleri için çalışmışlardı. Ancak mevcut durumda şimdi bütün mazi ayaklar altına alınmıştı. Bu ise “adalet, insaniyet, medeniyet meftunları için” pek acı geliyordu. Neticeyi de ele alan Hüseyin Cahit Dreyfus'un affedilmesini İsmail Hakkı ve Ali Reşad gibi hikmet-i idare çerçevesinde ele alarak “heyet-i vükela adaleti merhametle

tefsir ederek Dreyfus'un affını talep eyledi. Reis-i cumhur hikmet-i idareye inkiyad ederek bunu kabul etti ve Dreyfus aff olundu” demektedir. Diğer taraftan beraat yerine affedilmesinden memnun olmadığını şu sözlerle dile getirmektedir:

“... şimdi hayat şikestesini tamire uğraşırken kanun nazarında affedilmiş bir mahkûmdur; fakat emin olabilir ki dünyanın her tarafında, bi-taraf vicdanlar için mahkûm edilmiş bir masumdur.”⁶⁶

Dreyfus Meselesi Hüseyin Cahit'in entelektüel yaklaşımını da etkilemiştir. Fransız romancı Paul Bourget'ye olan edebi yaklaşımında Dreyfus davasındaki tutumundan olumsuz etkilendiğini şu şekilde belirtmektedir:

“Ta Dreyfus davasına kadar Paul Bourget'ye tam bir tutkunlukla, lekesiz bir beğenmeyle, derin bir hayranlık duygusuyla bağlı kaldım. Ama onun, sonradan krallık ve papazlık yanlılığı, aramızı açtı. O tarihten sonraki eserlerini okuyamadım.”⁶⁷

Paul Bourget'ye olan olumsuz tutumuna karşın Hüseyin Cahit, Zola'yı yüceltmektedir. Hakkında bilinenlerin çoğu zaman eksik ve yetersiz olduğunu belirtmekte, Zola'yı “ahlaklı ve namuslu” bir yazar olarak tanımlamaktadır. Servet-i Fünun'daki Zola eleştirilerini kabul etmeyen Hüseyin Cahit, tepkilerin bilgisizliğe dayanan önyargular olduğuna işaret ederek bunu terk etmenin zor olduğunu da ilave etmektedir. Zola'yı eskiden beri takdir ettiğini kaydeden Hüseyin Cahit, Dreyfus olayından sonra bu düşüncelerinin kuvvetlendiğini beyan ederek, mücadele bakımından ona benzemekten duyduğu memnuniyeti de vurgulamaktadır.⁶⁸

Servet-i Fünun dergisinde bu konuda kaleme alınmış başka bir yazıda hadisenin önemli isimlerinden Alfred Dreyfus, Labori, Esterhazy, Picquart'ın da fotoğrafları bulunmaktadır. Yazı içeriğinde on yıldan beri Fransa'da devam eden davanın sona erdiği bildirilmiştir. Mahkeme-i Temyizin davayı diğer mahkemeye tevdi gerek görmeden çözdüğü ve böylece Dreyfus'un beraatına karar verdiği kaydedilmiştir. Özetle, Yüzbaşı Dreyfus'un ordudaki görevine döndüğü, rütbesinin iade edildiği, terfi alarak binbaşı olduğu, Picquart'ın da rütbelerinin iade edilerek generalliğe terfi ettiği, avukat Labori'ye başarısından dolayı hürmet gösterildiği, esas suçlunun

66 *Servet-i Fünun*, C 18, S. 446, s. 52-57.

67 Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975, s. 39.

68 Duygu Öztürk, *Hüseyin Cahit Yalçın'ın Sabah Gazetesindeki Tenkidi yazıları (1899-1900)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 57.

Esterhazy olduğunun tespit edildiği, Londra'ya gitmiş olan Esterhazy ile pek gazetecinin mülakatlar yaptığı bilgilerine yer verilmiştir.⁶⁹

Davayı yerinden gözlemlene şansı bulan bir isim Hüseyin Agâh'tır. "Paris'ten Mektup" başlığıyla kaleme aldığı yazısında Hüseyin Agâh, Fransa'nın kış mevsiminden çıkıldığı günlerde zevk ve safâ âlemine dalınması beklenirken Paris'te başka bir manzara olduğundan söz etmektedir. Fransızların mevcut durumlarını yadırgayan Hüseyin Agâh, mutlaka elim bir vakanın onları meşgul ettiğini Wilson, Panama ve demiryolları davalarının unutulmaya başladığı bir dönemde herkesin bu davayı konuştuğunu ve her gazetenin bu meseleye geniş yer verdiğini dile getirmektedir. Agâh, Dreyfus Meselesi'ni şu şekilde özetlemiştir.

"Bir zabıt var imiş, hududun harekât-ı tedâfüiyye planlarını ecnebiye fûrûht ile itham olunmuş, Divan-ı Harb tarafından suret-i hafiyede muhakeme olunmuş, Dreyfus ismindeki bu zabıtın müebbeden kalebendliğine ve silk-i askeriden tardına hükmolunmuş, dört sene evvel Amerika müstemlekâtından Şeytan Adası'na teb'îd olunmuş. Şimdi Meclis-i Âyân Reis-i Sânisî Mösyö "Scheurer-Kestner" mahkûmun berâ'atine ve bu cinayetin başkaları tarafından icra edildiğine kâni' olarak ortaya şüphe çıkardı. Bu şüphe evvela hafif güft u güya sebep oldu, sonra iş büyüdü. Namları zıkr olunan başka zabıtların isticvâbına, mecâlis-i umumîyede irâd suale sebebiyet verdi nihayet bugün öyle bir dereceye geldi ki nereye gitseniz işittiğiniz Dreyfus! Hangi varakpare-i matbua nasb-ı nazar eyleseniz gözünüze ilk ilişen, kelime Dreyfus! Elhasıl Dreyfus! Dreyfus! Ama iş hal olundu mu? Sahihden mücrim mi imiş, yoksa iddi'â olunduğu gibi değil mi diyeceksiniz değil mi? Henüz bu cihetten kimsenin haberi yok, daha ne olduğu belli değil! Öyle ise başka bahse geçelim"⁷⁰

Tercüman-ı Hakikat⁷¹ gazetesinde Yahudilik merkezli pek çok habere yer verildiği görülmektedir. Bu konuda Yahudi sorununa Tercüman-ı Hakikat gazetesi üzerinden ışık tutmaya çalışan Orhan Koloğlu, gazetenin yarı resmi nitelikte

69 *Servet-i Fünun*, 6 Temmuz 1322, S. 795.

70 *Servet-i Fünun*, C 14, S. 353, Kanun-ı Evvel 1313.

71 Tercüman-ı Hakikat Gazetesinde Dreyfus Davası merkezli haberler, "Muharrerat-ı Telgrafiye" üst başlığı ve "Paris" alt başlığı altında sunulmuştur. Bazı örnekler için bk. *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Kanun-ı Sani 1313, S. 6007; *Tercüman-ı Hakikat*, 6 Kanun-ı Sani 1313, S. 6008; *Tercüman-ı Hakikat*, 7 Kanun-ı Sani 1313, S. 6009; *Tercüman-ı Hakikat*, 9 Kanun-ı Sani 1313, S. 6011; *Tercüman-ı Hakikat*, 10 Kanun-ı Sani 1313, S. 6012; *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Kanun-ı Sani 1313, Sayı 6013; *Tercüman-ı Hakikat*, 12 Kanun-ı Sani 1313, S. 6014; *Tercüman-ı Hakikat*, 13 Kanun-ı Sani 1313, S. 6015.

olmasına ve Sultan Hamid'e yakınlığının önemine işaret etmektedir. Dreyfus Meselesi'nin Zola'nın mektubu sonrası hararetlendiği süreçte, başyazarları Ahmet Mithat ve Selanikli Tefik olan Tercüman-ı Hakikat'ın sütunları da bu meseleye sıklıkla yer vermiştir. Koloğlu'nun işaret ettiği şekilde gazete yazılarında Dreyfus'un Musevilğine çok fazla vurgu yapılmamakla birlikte sadece bir yazıda şu şekilde değinilmiştir:

“Dreyfus Musevi olduğundan Fransa ahalisinin bir mühim kısmı mahkûmu merkurumun iade-i muhakemesi hususunu imkân dâhiline getirmek için Musevilerin entrika çıkarmakta olduklarına kani olduklarından Paris dâhil olduğu halde Fransa'nın her bilâdı mühimmesinde Museviler aleyhinde nümâyişçiler tarafından bazı Musevi mağazalarının camları kırılmıştır... Yirmi kişi Paris'te yaralandı, sayıları artabilir... Fransa'da ve Avrupa'nın cihâtı sairesinde gittikçe miktarı çoğalmakta bulunan anti-Semitler yani Musevi hasımları için Fransa ahalisinden bir güruhu mihimmin şu sırada Museviler aleyhinde gösterdiği husumet calibi dikkat bir keyfiyet olub ... siddetlendirmeye çalışıyorlar.”

Koloğlu bu metinde Osmanlı ülkesindeki huzur ve refaha değinilmemesine vurgu yapmakta, bunun bir davetiye gibi algılanmasının istenmediği şeklinde yorum yapmaktadır.⁷²

Basın dışında davayı takip eden bir grup da hiç kuşkusuz Osmanlı Yahudileriydi. Türesay'ın naklettiğine göre Selanik'te Dreyfus davası dikkatlice takip edilmekteydi. Haberleri Paris'ten Selanik'e geçen kişi Selanikli gazeteci Samy Levy idi. Emile Zola, yazıları dolayısıyla hapis cezasına çarptırıldığında Selanik'teki cemaat temsilcileri 32 sayfalık bir albüm hazırlayarak gönderilen bir heyetle bizzat Emile Zola'ya sunmuşlardır. Yine Türesay'ın naklettiği bilgiye göre Dreyfus davası sürecinde Selanik'te gazete okuma oranlarında büyük artış olmuştu.⁷³

Dava, İzmir Yahudileri tarafından da takip edilmiştir. İzmir cemaati Yahudiliği yaşamakla birlikte kendilerini dünyaya yayılmış “geniş bir dini topluluğun” parçası olarak da görmüşlerdir. Nitekim İzmir'deki Yahudi cemaati yayın organları tüm dünya Yahudileri hakkında haberler neşretmişlerdir. Örneğin *La Boz del Pueblo*'da Fransa ve İngiltere'de yüksek makamlara atanan Yahudilerden söz edilmiş, Fas, Çin, İran, Amerika gibi dünyanın her yerindeki Yahudiler hakkındaki bilgiler

72 Orhan Koloğlu, “Ahmet Midhat ve Tercüman-ı Hakikat'te Yahudi Sorunu”, *Osmanlı Araştırmaları*, C 13, S. 13, 1993, s. 20.

73 Özgür Türesay, “Osmanlı Seçkinleri ve Dreyfus Meselesi”, *Toplumsal Tarih*, S. 181, 2009, s. 42.

ve gelişmelerden söz edilmiştir. Kamuoyunun dikkatini çeken haberler arasında Dreyfus Davası da bulunmaktadır. Mahkeme süreci, Emile Zola'nın ölümü haber olarak yer almıştır. Dreyfus'a iade-i itibarla rütbelерinin geri verilmesi tam bir sayfa ve büyük punto ile verilmiştir. Ayrıca dava sürecinde yükselen antisemitizme vurgu yapılmıştır. Bu sürecin Yahudi cemaatinin bilinçlenmesinde önemli bir etkisi olmuştur. Nitekim yıllar sonra bile İzmir'deki Yahudilerin evlerinde Zola, Scheurer-Kestner ve Albay Picquart gibi isimlerin resimlerinin asıldığı belirtilmektedir.⁷⁴

Dava sürecinde sivil bir tavırla yargılamayı sorgulayan Osmanlı vatandaşlarından Hukukçu Kırkor Zohrab Efendi de Dreyfus yargılamaları sırasında Paris'teki Yahudi Komisyonuna bir savunma hazırlamış, "Zola Alçaklık ve Hilekarlıkla Savaşı" başlıklı bir yazıyı da Masis gazetesinde yayınlamıştır.⁷⁵

Osman Hamdi Bey'in bir portresi de Dreyfus Davası'na sanatsal yönden destek verir niteliktedir. Söz konusu portrede yer alan Tevfik Bey, L'aurore gazetesinin Dreyfus'la alakalı bir başlığın bulunduğu sayfasını okurken resmedilmiştir.⁷⁶

Ahmet Şuayb, Servet-i Fünun yazılarından oluşan Hayat ve Kitaplar adlı eserinin ikinci bölümünde Gabriel Monod'u konu edinir. Monod'u Dreyfus davasındaki tavrından dolayı takdir eder.⁷⁷

Türk fikir tarihinin önemli isimlerinden olan yazar, gazeteci ve siyaset adamı Ali Kemal, kaleme aldığı mektuplarında Paris ve Cenevre'de Jön Türkler ve münasebetleri, Osmanlı sefir ve konsoloslarının davranışları, Sultan Hamid, Avrupa basını ve Dreyfus gibi pek çok farklı başlıktan söz etmiştir.⁷⁸

Ali Kemal, Mizancı Murad Bey'e gönderdiği 7 Mart 1898 tarihli mektupta Dreyfus bahsinden hemen önce Ziya Paşa'nın "Bir yerde ki yok nağmeni takdir edecek güç, Tazyî-i nefes eyleme tebdil-i makâm et" beytini vermiş ve arkasından

74 Henri Nahum, *İzmir Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 46.

75 Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Kırkor Zohrab Efendi*, Pars Yayınları, İstanbul 2008, s. 19, 22, 87; Türesay, agm., s. 42.

76 Türesay, agm., s. 43.

77 Duygu Öztürk, *Hüseyin Cahid Yalçın'ın Sabah Gazetesindeki Tenkidî yazıları (1899-1900)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 13.

78 Birol Emil, *Jön Türkler Dair Vesikalar I Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 28; Fransa'da bulunduğu esnada davayı takip eden Ali Kemal, İkdam gazetesinde görüşlerini ifade ederek Fransız devletinin geri adım atmamasını "ordunun şan ve şöhretini zedeleyebileceği" düşüncesine bağlamıştır. Abdullah Lüleci - Semra Işın, "Dreyfus Hadisesi ve Osmanlı Gündemine Yansımaları", Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler, C III, ed. İrfan Ertekin vd., Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s. 295.

Dreyfus'un masumiyetini ifade ederek “cahillik ve alçaklık kurbanı” olduğunu belirtmiştir. Zola Davası yayınlandığında hemen takdim edeceğini kaydeden Ali Kemal, Zola'nın Dreyfus davasındaki yaklaşımını politik olarak beğendiğini kaydetmektedir. Siyasal atmosferi değerlendiren Ali Kemal, Fransa'daki reaksiyonu vurgulayarak Figaro gazetesinin monarşist bir tavır takındığını hükümetin oldukça sıkışık bir vaziyette olduğunu ilave etmiştir.

“(Dreyfus) işi Avrupa'nın, şu mütemeddin Fransa'nın miktar-ı adaletini gösterdi. Herif masumdur, cehalet, denâet kurbanı oldu, gitti. (Zola) davası henüz neşrolunmadı. Olunduğu gibi takdim ederim. Fransa'da fena bir reaction var. Figaro büsbütün monarşist oldu. Cornely oraya geçti. Hükümet kılıçtan, sokaktan korkuyor. Le sabre, La rue! dediler mi titriyor. Papazlar da epeyce dolaplar çeviriyorlar... (Zola) bütün hakayıkı son hikâyesinde pek rânâ tasvir eyliyor. (Zola) ki, siz beğenmezsiniz, ben ise devrimizin Balzac'tan, Flaubert'ten en büyük hikâyenüvisi addeyler ve fitrat-ı kahramânânece cümlesine fâik bulurum”.⁷⁹

Ali Kemal, bir başka mektubunda da Yves Guyot'un Dreyfus hakkında neşrettiği kitabı aldığını belirtmektedir.⁸⁰

Dreyfus davasına değinen bir başka gazete Londra'da neşredilen Hilafet'tir. Dreyfus'un suçsuzluğuna vurgu yapan gazete bunu bir utanç vesilesi olarak ele almaktadır.⁸¹

Son dönem Osmanlı entellektüelleri içinde önemli bir yere sahip olan Ahmet Midhat Efendi, “Hürriyet ve Müsâvat” adlı yazısında Ali Kemal'in İkdam'da kaleme aldığı hürriyet konulu yazıya değinmiştir. Ahmet Mithat, öncelikle Ali Kemal'in Dreyfus davasının “hürriyetin mehdisi” sayılan Fransa'da bile özgürlüklerin sınırlı olduğuna vurgu yaptığından bahisle Avrupa'nın kendisi dışındaki toplumlara yaklaşımını eleştirmektedir. Konuyu Şark Meselesi çerçevesinden ele alan Ahmet Midhat, hukukun üstünlüğüne şu cümlelerle vurgu yapmaktadır:

“Hâkimiyet-i mahkûmiyet bir kavimde değil bir kânûnda olmak bu ümniyelerin tamâmı husûlünü te'min edeceği muhakkakattan iken kânûndan başka ahkâm-ı istisnaiye aramaya kalkışmak ve bâhusus mir-i hikmetsemîrin dediği gibi hiçbir lüzûm ve mecburiyet-i ciddiye bulunmadığı hâlde bu taharrîye kalkışmak doğru olamaz.”

79 Emil, *age.*, s. 40-41.

80 Emil, *age.*, s. s. 43.

81 Lüleci - Işın, “Dreyfus Hadisesi ve Osmanlı Gündemine Yansımaları”, s. 295-296.

Bu görüşleriyle birlikte Ahmet Midhat'a göre Dreyfus Meselesi'nde hürriyetin önünde durarak onu uygulamaktan kaçınanlar bütün Fransa'yı temsil etmemekteydi. Nitekim hürriyetin gerekliliğini ortaya koyanlar Fransa'nın hami-i hürriyet olduğunu zaten göstermişlerdi. Oysaki karşı görüşte olanlar Osmanlı Devleti'nde de mevcuttu ve kimi zaman hürriyet karşıtı sözleri dile getirmektedir:

“Dreyfus Mes'elesinde muktezâ-yı hürriyeti meydâna koymaktan ibâ' eden adamlar “bütün Fransa” sayılabilirler mi? Tabii sayılamazlar. Zirâ Dreyfus Mes'elesinde muktezâ-yı hürriyeti meydâna koyanlar der ki bütün Fransa'nın hâmi-i hürriyet olduğunu görmüşler ve göstermişlerdir. Bizde dahi bir veya birkaç kimseler bâhusus bir sâ'ika-yı teheyycü ile bir müdde'âyı muhıkın isbâtını gayretiyle berâhîn-i kâfiye hudûdunu biraz tecâvüz ederek dünkü güne kadar vird zebân-ı umûmi olan hâkimiyet-i mahkûmiyet mes'elesini lisâna getirivermiş olsun. Bundan umûm Osmanlılık ma'nası çıkarılmak lâzım gelmez. Herhâlde Kânûn-ı Esâsî hukûk-ı Osmâniyeyi bilâtefrîk umûm için te'mîn etmiştir. Birkaç def'a bilmünâsebe tekrâr etmiş olduğum veçhile elyevm Rum, Bulgar, Ermeni, Yahudi yoktur. Cümlesi Osmanlı, cümlesi hür, cümlesi hukûk-ı mütesâviyeye mâliktir”.⁸²

Yayıncı ve gazeteci Ebüzziya Tevfik'in numara vererek yayımladığı “Ebüzziya Kartları” olarak bilinen kartpostallarda Osmanlı sultanları, saraylar, kumandanlar ve dünyada meşhur isimler gibi pek çok farklı temaya yer verilmiştir. 1898 tarihinde basılan kartpostallardan ikincisinde Dreyfus Davası'nda adaletin üstünlüğünü savunarak baskılara göğüs geren Emile Zola'nın portresi kullanılmıştır. Üzerinde Zola'nın mahkûm olduğu “23 Mayıs 1898” tarihi bulunmaktadır.⁸³

Dreyfus Davası'nın Osmanlı Devleti'ni etkileyen bir yönü de davanın dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de benzer etki edecek hürriyet mücadeleleri şeklinde üretilmesi ya da benzeştirilmesidir. Nitekim Ermeni anarşistlerinden katil ve suçlu olan Joris'i⁸⁴ batılılar Belçikalı Dreyfus olarak görmeyi tercih ediyorlardı.

82 Ahmet Midhat, “Hürriyet ve Müsâvat”, *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı 9931, 7 Teşrin-i Sani 1324; Ergül Ezanoğlu, *Ahmet Midhat Efendi'nin II. Meşrutiyet Dönemi Tercüman-ı Hakikat Gazetesindeki Yazıları ve Bu Yazıların Değerlendirilmesi (22 Eylül 1908 – 13 Aralık 1908)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2019, s. 205-207.

83 Ömer Faruk Şerifoğlu, *Ebüzziya Ailesi*, Zeytinburnu Kültür ve Sanat Merkezi Yayınları, İstanbul 2020, s. 66.

84 II. Abdülhamid'e düzenlenen suikastta Ermeni komitacılar Belçikalı anarşist Edward Jorris ile irtibata geçmiş ve birlikte hareket etmişlerdir. Suikast sonrası Jorris yakalanmıştır. Ancak yargılanma sürecinde suçunu itiraf etmesine rağmen Osmanlı Devleti ile Belçika arasında diplomatik bir kriz meydana gelmiştir. Jorris idam cezası aldıktan sonra Belçika devleti iadesini

Jorris, “otokrat düzenin bir kurbanı” olarak lanse ediliyor ve duruşması sırasında bu yaklaşım sürüyordu.⁸⁵ Bu süreçte Pro Armenia dergisi, Fransız sol kanat Dreyfusçuları ve Ermenilerin dâhil olduğu oluşumun sözcüsü konumundaydı.⁸⁶ Belçika'da devam eden dava başladığında Dreyfus davası da sona ermemişti. Beyen, iki dava arasındaki yaklaşım tarzlarının ve benzerliklerin tesadüften öte olduğu kanısındadır. Joris'i savunanlar Dreyfusçulardan destek almış ve çabaları takdir edilmiştir.⁸⁷

II. Meşrutiyet döneminde 31 Mart Vakası sonrasında idam edilen Vahdetî'nin sahibi ve başyazarı olduğu Volkan gazetesinde de Dreyfus'a değinilmektedir. Vahdetî, gazetede “Hüseyin Cahit Bey'e” başlığıyla kaleme alınan yazısında Dreyfus'u yücelterek, Meşrutiyet yolunda yaşanan zorluklarda Hüseyin Cahit'in aksiyoner bir rol takınmadığından bahisle onu şu sözlerle ciddi şekilde eleştirmektedir:

“Fesuphanallah. Prens Sabahaddin padişah saraylarından çıkıp da, hürriyet uğrunda pederini şehid verdiği validesinden ailesinden, evladından sevgili vatanından mahrum kaldığı halde vatan! vatan! diye feryad ederken sen nerede idin? Milletin cihadda olduğundan haberdar değil mi idin? Hatta Ali Kemal Bey bile vatan uğrunda ... kalem ederken sen hangi muallimliklerin arkasından koşardın. Hoca Kadri nerede? Öldü mü yoksa mebus olmağa layık olmadığı için mi aranmadı. Abdullah Cevdet ne oldu? Muradım kim lekedarı etti? Bunların her biri Türkiye'nin Dreyfus'udurlar. Daha çok “Dreyfus”lar vardır. Hem de binler binler kafiye teşkil etmektedir. Lakin her birinin hakkını arayacak Emile “Zola”lar lazımdır.”⁸⁸

II. Meşrutiyet Döneminde Dreyfus Davası'nın anıldığı yerlerden biri Meclis-i

istemiş, hadise II. Abdülhamid'in Jorris'i affıyla neticelenmiştir. Vahdetin Engin “Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebep Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz”, *Belleken*, C 59, S. 225, 1995, s. 413-428.

85 Houssine Alloul, Edhem Eldem, Henk de Smaele, “Yıldız Bombalamasının Anatomisi: Ayrıntılarda Evrenselin İzini Takip Etmek”, *Sultan'ı Öldürmek II. Abdülhamid'e Yapılan Suikast Girişiminin Uluslararası Tarihi (1905)*, ed. Houssine Alloul, Edhem Eldem, Henk de Smaele, Salon Yayınları, İstanbul 2018, s. 48.

86 Henk de Smaele, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Habercilik: Oryantalizm ve Kitle İletişimi”, *Sultan'ı Öldürmek II. Abdülhamid'e Yapılan Suikast Girişiminin Uluslararası Tarihi (1905)*, ed. Houssine Alloul, Edhem Eldem, Henk de Smaele, Salon Yayınları, İstanbul 2018, s. 248.

87 Marnix Beyen, “Jorisadlar’: Yerel Duygular ve Evrensel Hakların Arasında Bir Halk Seferberliği”, *Sultan'ı Öldürmek II. Abdülhamid'e Yapılan Suikast Girişiminin Uluslararası Tarihi (1905)*, ed. Houssine Alloul, Edhem Eldem, Henk de Smaele, Salon Yayınları, İstanbul 2018, s.260.

88 “Vahdeti, “Hüseyin Cahit Bey'e”, *Volkan*, 28 Teşrin-i Sani, 1324, S. 1.

Mebusandır. Mebuslar konuşmalarında sıklıkla adalete ve adalet arayışlarına dikkat çekerken Dreyfus Meselesi'ni örnek vermiştir. Sivas Mebusu Nazaret Dagavaryan Efendi, meydana gelen birtakım hadiselerde Meclisin de bir tahkikat heyeti göndermesinin faydalı olacağını ifade ederek, Avrupa'da buna benzer usuller olduğunu ve Dreyfus meselesinde dahi Meclis-i Mebusanın hakikati ortaya çıkardığını belirtmiştir.⁸⁹

Menteşe Mebusu Halil Bey, idam cezasının tatbiki ile ilgili söz aldığı idam cezasının düzeltilme ihtimali olmadığından söz etmiş, mahkemelerde ne kadar ihtiyatlı ve itidalli hükümler verilse de adli hataların görülmesinin mümkün olduğunu dile getirmiştir. Bu çerçevede örnek olarak Dreyfus meselesinin Fransa'yı alt üst ettiğini hatırlatmıştır.⁹⁰

İstanbul mebusu Mustafa Asım Efendi de Meclisi Mebusanın şikâyet salahiyeti ile ilgili olarak Dreyfus üzerinden örneklemeler yaparak şu ifadeleri kullanmaktadır:

“...maruz olmuş bir zatın Heyeti İthamiye tarafından itham edilinceye kadar Makamı Vekâlette devamı memuriyeti münasip değil. Bu mesele, olabilir; fakat bu adamın hakkında isnat olunan ihanet, irtikâp gibi, irtişa gibi ağır töhmetle sakıt olmazsa ve bu adamın beraati tahakkuk ederse, meselâ Fransızların Dreyfus hakkında olmayacak şeyleri, dünyanın muamelesini yaptılar da beraati tebeyün etti. Bu adamın hukuku yok mudur? Orta yerde onun da bir hakkı müktesebi vardır. O adamın bigayri hak o hakkı müktesebinden biz onu düşünelim ve sonra da neticede de ne olsun kat'iyen berüzzimme bir adam imiş, kendisine acz isnad olunan, terahhum olunan, şu ahvâlden şu cinayattan hiçbirisinin şeriki değil imiş. Şimdi dönüp tekrar tarziye vermeye mi mecbur olalım?”⁹¹

Şam Mebusu Şefik El-Müeyyed Bey, Manastır'da ve İstanbul'da çıkan iki gazetede kendisine bazı isnat ve iftiralarda bulunulduğuna dair beyanatu içerisinde Dreyfus davasında Mösyö Del Casse'nin cesur tutumundan örnekler vermiştir.⁹² Benzer şekilde Lazistan Mebusu Ahmet Bey,⁹³ Hakkari Mebusu Tâhâ Efendi⁹⁴, Aydın

89 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MM ZC), İ: 71, 30 Nisan 1325, C 1, s. 398.

90 MM ZC, İ: 72, 3 Mayıs 1325, C 1, s. 414.

91 MM ZC, İ: 89, 27 Mayıs 1325, C 1, s. 228-229.

92 MM ZC, İ:85, 26 Nisan 1326, C 1, s. 8-9.

93 MM ZC, İ: 85, 26 Nisan 1326, C 2, s. 24.

94 MM ZC, İ: 98, 13 Mayıs 1326, C 2, s. 510.

Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi,⁹⁵ Edirne Mebusu Rıza Tevfik Bey'de konuşmalarında Dreyfus meselesine atf yapmışlardır.⁹⁶

Sonuç

Hukuk tarihinde haklılık adına emsal bir mücadele örneği olan Dreyfus Davası, Fransa'da gelişmiş, ilerleyen süreçte tüm dünyanın dikkatini çekmiştir. Osmanlı Devleti yöneticileri ve aydınlarının da davaya ilgisi üst düzeyde gerçekleşmiştir. Davanın Osmanlı Devleti'ndeki yansıması resmi ve sivil cihetlerden takip edilebilmektedir. Sultan Hamid ve dolayısıyla hükümet, davanın gelişimi ve muhtemel akislerini dikkate almıştır. Arşiv belgelerinden izlenebildiği üzere dava hakkında Paris Sefareti üzerinden teferruatlı bilgi akışı sağlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid açısından bakıldığında Dreyfus Davası'nın emsal teşkil ederek benzer bir siyasi, toplumsal hadisenin doğması veya bu konuda bir tertibat gerçekleştirileceği endişesi mevcuttur. Nitekim Dreyfus davasının aktörlerinin Türkiye'de haksızlıklar ve zulümler olduğu iddiasıyla Osmanlı Devleti'nde benzer bir girişime kalkışabileceklerine yönelik endişe hâsıl olmuş ve bunun önü alınmaya çalışılmıştır. Nitekim ilgili kurumlara bu konuda bilgi verilirken Dreyfus Davası'nın bir olumsuzluğa sebebiyet verebileceği düşüncesi birtakım yasaklamaları da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı yazınında da davanın kültürel ve siyasi akislerine kayıtsız kalınmamıştır. Konuya dair en kapsamlı basılı eser Ali Reşad ve İsmail Hakkı tarafından kaleme alınmıştır. Hukukçu gözüyle davayı esastan ve usulden değerlendiren yazarlar, meseleyi detaylı olarak ve bütün süreçleri ile ele almışlardır. Ali Reşad ve İsmail Hakkı konuyu adli bir vaka olmaktan öte sosyal bir hadise olarak nitelemiştir. Söz konusu yazarların meseleyi “hikmet-i idare” nazarından ele alması Osmanlı yaklaşımı hakkında fikir vermektedir.

Osmanlı gazete ve dergileri sütunlarında bu meseleye sıklıkla yer verirken haberler kısmen kontrollü nakledilmiştir. Ancak yine de Dreyfus'un haklılığına yönelik genel bir düşünce izlenebilmektedir. Basında davaya dair en kapsamlı değerlendirme Servet-i Fünun dergisinde bulunmakta olup Hüseyin Cahit'in davayı yakından takip ettiği görülmektedir. Hüseyin Cahit, davayı hakikat ve adaletin zulüm ve ihanet elinde hakarete uğraması olarak ele almıştır. Davanın sebeplerini Fransa'daki sosyo-politik yapıda arayan Hüseyin Cahit, Dreyfus'un affedilmesini

95 MM ZC, İ: 53, 11 Mart 1333 (1917), C 1, s. 173.

96 MM ZC, İ: 14, 5 Kânunusani 1324, C 1, s. 240.

ise İsmail Hakkı ve Ali Reşad gibi hikmet-i idare çerçevesinde değerlendirmektedir.

Dreyfus Meselesi başta Hüseyin Cahit olmak üzere Osmanlı aydınlarının entelektüel yaklaşımlarını da etkilemiş, yazar ve romancılara bakış açıları Dreyfus davasındaki tutumlarına göre şekillenmiştir.

Kaynaklar**Arşiv Kaynakları ve Zabıt Cerideleri****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),**

Dâhiliye Mektubî Kalemi Evrakı (DH. MKT.) 677/36.

Hariciye Nezâreti Evrakı, (HR. SYS.) 2867/83; 2867/84.

Hariciye Nezâreti Paris Sefareti Belgeleri (HR. SFR.4.) 557/25; 557/28.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (MF MKT.) 696/50.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.) 172/122; 173/46; 173/51; 189/18.

Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzat Evrakı (Y. PRK. PT.) 18/150; 18/160; 18/169.

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzâtı (Y. PRK. ŞH.) 11/7.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.) 393/107; 400/44; 401/29.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MM ZC),

MM ZC, İ: 71, 30 Nisan 1325, C 1, s. 398.

MM ZC, İ: 72, 3 Mayıs 1325, C 1, s. 414.

MM ZC, İ: 89, 27 Mayıs 1325, C 1, s. 228-229.

MM ZC, İ:85, 26 Nisan 1326, C 1, s. 8-9.

MM ZC, İ: 85, 26 Nisan 1326, C 2, s. 24.

MM ZC, İ: 98, 13 Mayıs 1326, C 2, s. 510.

MM ZC, İ: 53, 11 Mart 1333 (1917), C 1, s. 173.

MM ZC, İ: 14, 5 Kânun-ı Sani 1324, C 1, s. 240.

Sürelî Yayınlar

“Dreyfus Meselesi”, *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 32, Ağustos 1952.

Ahmet Midhat, “Hürriyet ve Müsâvat”, *Tercüman-ı Hakikat*, S. 9931, 7 Teşrin-i Sani 1324.

BERISON, Adolf, “Dreyfus’un Ref-i Rütbesi”, *Mecmua-i Ebüzziya*, C 7, S. 69, s. 1103-1107.

Servet-i Fünun, 6 Temmuz 1322, S. 795.

Servet-i Fünun, C 18, S. 446, s. 52-57.

Servet-i Fünun, Kanun-ı Evvel 1313, C 14, S. 353,

Tercüman-ı Hakikat, 10 Kanun-ı Sani 1313, S. 6012.

Tercüman-ı Hakikat, 11 Kanun-ı Sani 1313, S. 6013.

Tercüman-ı Hakikat, 12 Kanun-ı Sani 1313, S. 6014.

Tercüman-ı Hakikat, 13 Kanun-ı Sani 1313, S. 6015.

Tercüman-ı Hakikat, 5 Kanun-ı Sani 1313, S. 6007.

Tercüman-ı Hakikat, 6 Kanun-ı Sani 1313, S. 6008.

Tercüman-ı Hakikat, 7 Kanun-ı Sani, 1313, S. 6009.

Tercüman-ı Hakikat, 9 Kanun-ı Sani 1313, S. 6011.

Vahdeti, “Hüseyin Cahid Bey’e”, *Volkan*, 28 Teşrin-i Sani, 1324, S 1.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akkaya, Sacide Nur, *Mâlûmat Gazetesinde Yayınlanan Taşra Mektupları Işığında Abdülhamit Dönemi Taşra Hayatı*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

Ali Reşad - İsmail Hakkı, *Dreyfus Meselesi ve Esbab-ı Hafıyyesi*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1315.

Alloul, Houssine, Eldem, Edhem, Smaele, Henk de, “Yıldız Bombalamasının Anatomisi: Ayrıntılarda Evrenselin İzini Takip Etmek”, *Sultan’ı Öldürmek II. Abdülhamid’e Yapılan Suikast Girişiminin Uluslararası Tarihi (1905)*, Ed. Houssine Alloul, Edhem Eldem, Henk de Smaele, Salon Yayınları, İstanbul 2018.

Arendt, Hannah, *Totaliterizmin Kaynakları-1 Antisemitizm*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Beyen, Marnix, “ ‘Jorisadlar’: Yerel Duygular ve Evrensel Hakların Arasında Bir Halk Seferberliği”, *Sultan’ı Öldürmek II. Abdülhamid’e Yapılan Suikast Girişiminin Uluslararası Tarihi (1905)*, ed. Houssine Alloul, Edhem Eldem, Henk de Smaele, Salon Yayınları, İstanbul 2018.

Çakır, Ali, *Başlangıcından II. Meşrutiyet’e İkdâm Gazetesi (1894-1908)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 2017.

Çilliler, Yavuz, "Türk Siyasal Hayatında Devlet ve Hikmet-i Hükümet Geleneği", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 13, S. 34, 2016, s. 416-430.

Dülger, Bahadır, *Dreyfus Meselesi "İtham Ediyorum"*, Rek-Tur Yayınları, İstanbul 1966.

Emil, Birol, *Jön Türklere Dair Vesikalar I Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.

Engin, Vahdettin "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebep Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", *Belleten*, C 59, S. 225, 1995, s. 413-428.

Erözden, Ozan, "Makyavelizm, Hikmet-i Hükümet ve Modern Devlet", *Machiavelli, Makyavelizm ve Modernite*, haz. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi, Ankara 2012, s. 63-80.

Esenbel, Aziz, "Yakın Tarihimizden Gizli Kalmış Sayfalar Dreyfus Meselesi İkinci Abdülhamid'in Gösterdiği Alâka Paris Sefirimize Çekilen Telgraf ve Cevabı", [Son Telgraf], Taha Toros Arşivi, Dosya No: 62, 001583952010.

Ezanoğlu, Ergül, *Ahmet Mithat Efendi'nin II. Meşrutiyet Dönemi Tercüman-I Hakikat Gazetesindeki Yazuları ve Bu Yazularının Değerlendirilmesi (22 Eylül 1908 – 13 Aralık 1908)*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta 2019.

Forzinetti, "Şerş-Midi Hapishanesinde Yüzbaşı Dreyfus", *Mecmua-i Ebüzziya*, C 8, S. 80, 1316, s. 1616-1624.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006.

Hızlı, Kasım, *Sultanın Sefiri Salih Münir Paşa, II. Abdülhamid, Jön Türkler, Diplomasi*, Timaş Akademi Yayınları, İstanbul 2022.

Kocaoğlu, Sinan, "Bir Siyasi ve Sosyal Karşıt Güç Olarak Müdafî (Calas ve Dreyfus Davaları Özelinde Voltaire ve Zola'nın Aydın Duyarlılığı)", *Ankara Barosu Dergisi*, S. 3, 2012.

Koloğlu, Orhan, "Ahmet Midhat ve Tercüman-ı Hakikat'te Yahudi Sorunu", *Osmanlı Araştırmaları*, C 13, S. 13, 1993.

Lüleci, Abdullah - Işın, Semra, "Dreyfus Hadisesi ve Osmanlı Gündemine Yansımaları", *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler*, C III, ed. İrfan Ertekin vd., Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s. 289-304.

Nahum, Henri, *İzmir Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Öke, Mim Kemal, *Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1982.

Öztürk, Duygu, *Hüseyin Cahid Yalçın'ın Sabah Gazetesindeki Tenkidî yazıları (1899-1900)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Paléologue, Maurice, *Journal de l'affaire Dreyfus 1894-1899 L'affaire Dreyfus et la Quai D'orsay*, Librairie Plon, Paris 1955.

Smaele, Henk de “Osmanlı İmparatorluğu’nda Habercilik: Oryantalizm ve Kitle İletişimi”, *Sultanı Öldürmek II. Abdülhamid’e Yapılan Suikast Girişiminin Uluslararası Tarihi (1905)*, Ed. Houssine Alloul, Edhem Eldem, Henk de Smaele, Salon Yayınları, İstanbul 2018.

Şahin, Yüksel, “Dreyfus Mahkum oldu, Derdini Çekmek Abdülhamid’e Düştü”, *Hürriyet Tarih*, 11 Haziran 2003.

Şerifoğlu, Ömer Faruk, *Ebuzziya Ailesi*, Zeytinburnu Kültür ve Sanat Merkezi Yayınları, İstanbul 2020.

Thomas, Marcel, “L’affaire Dreyfus”, *Historia*, S. 101.

Tuğlacı, Pars, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Kırkor Zohrab Efendi*, Pars Yayınları, İstanbul 2008.

Türesay, Özgür, “Osmanlı Seçkinleri ve Dreyfus Meselesi”, *Toplumsal Tarih*, S. 181, 2009.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Edebiyat Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975.

Yetişkin, Ebru, “Tarde’in Toplum Yaklaşımı Açısından Kamuoyu ve Maduniyet” *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 31, Güz 2010, s. 1-28.

Zola, Emile, *Gerçek Yürüyor, (La Veriete en Marche) Dreyfus Olayı*, çev. Muammer Tuncer, K Yayınları, İstanbul 1976.

Zola, Emile, *Suçluyorum*, çev. Tahsin Yücel, Can Yayınları, İstanbul 2017.